

Het huis 'Cupenborch'

R. Glaudemans en E. Nijhof

In 1991 deed zich de gelegenheid voor om een onderzoek te doen naar de bouwgeschiedenis van de huizen Hoge Steenweg no. 9 en no. 11, daar de kelder onder deze twee panden, die oorspronkelijk één huis vormden, zou worden uitgediept. Het onderzoek van dit oude huis is zowel vanuit bouwhistorisch als archeologisch oogpunt van groot belang, vandaar dat hier op beide terreinen intensief is samengewerkt.

Grote stenen huizen aan de noordzijde van de Markt

Al in het prille begin van de jonge stad 's-Hertogenbosch werd op de hoogst gelegen delen van de op een dekzandrug ontstane nederzetting de overwegend houten bebouwing vervangen door bakstenen gebouwen. Deze ontwikkeling is vooral goed te volgen aan de noordzijde van de Markt. De dekzandrug liep daar vrij steil af naar de bevaarbare tak van de Binnendieze, de Marktstroom, die de ommuurde stad doorsneed en als haven functioneerde. Hier werd in de loop van de dertiende en in het begin van de veertiende eeuw een aantal forse stenen huizen gebouwd. Deze huizen, die zelfs naar huidige maatstaven flinke afmetingen hadden, waren circa 10 m breed en 20 m diep en bereikten soms zelfs een hoogte van ruim 20 m boven het straatpeil.¹ Dit type huis had grote kelders die gedeeltelijk boven het straatniveau lagen. Omdat het terrein aan de achterzijde afliep waren de kelders vanaf die zijde gemakkelijk toegankelijk met over het water aangevoerde handelswaar. Het best bewaarde voorbeeld van dit type huis is de bekende 'Moriaan' op

de hoek van de Markt en de Marktstraat. Een ander, minder goed zichtbaar, maar goed bewaard gebleven voorbeeld bevindt zich nu nog achter de gevels van Hoge Steenweg no.9 en no.11. Vanaf de straat is te zien dat achter de schijnbaar onafhankelijke huizen slechts één grote kap aanwezig is. Ook aan de achterzijde van de huizen is te zien dat ze één grote gezamenlijke achtergevel hebben. Volgens de aantekeningen van Jan Mosmans, archivaris van de St. Jan in het begin van deze eeuw, hebben we hier te maken met het huis 'Cupenborch'. Deze naam komt voor in een vermelding van het huis in 1484.² Over de vroegste bewoners van het huis is niets bekend. Wellicht kan een historisch onderzoek in de toekomst meer duidelijkheid verschaffen over de ongetwijfeld zeer welgestelde familie die het huis liet bouwen. Dat er nu sprake is van twee verschillende voorgevels is een gevolg van de splitsing van het huis, die mogelijk al in de vijftiende eeuw plaatsvond. Bekend is dat de na de splitsing ontstane huizen ook twee verschillende namen kregen. Het zuidelijk deel heet vanaf dat moment 'De Hemel', het noordelijk deel 'Het Witte Schild'. Tot in de vorige eeuw hadden de huizen echter nog één gezamenlijke voorgevel.

Deze voorgevel was een reusachtige, rijk versierde trapgevel (afb.1) die ons bekend is van een in 1881 gemaakte opmeting.³ Hoewel er op dat moment voor de gevel zelfs een restauratieplan⁴ werd gemaakt, is deze kort daarna afgebroken en vervangen door twee lijstgevels.

Omdat de kelders van het huis 'Cupenborch' onlangs geschikt moesten worden gemaakt voor een winkelfunctie kon een uitgebreid archeologisch en bouwhistorisch onderzoek verricht worden (afb.2). Hierbij werd een

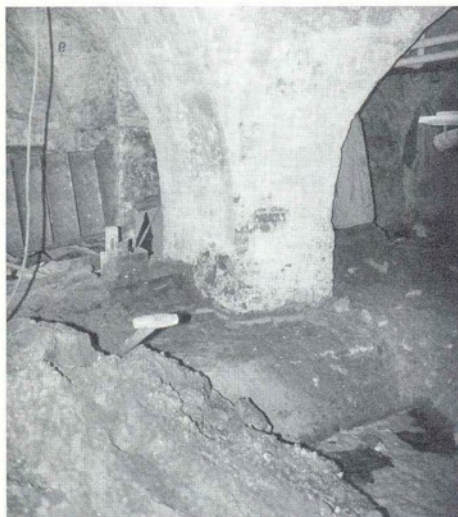
Afb. 1 De gevel van 'De Hemel' en 'Het witte schild'
 (Kath. Univ. Brabant te Tilburg, Brabantica Collectie
 nr. H55).

aantal verrassende ontdekkingen gedaan, onder meer over de oorsprong van het huis. De voorlopige resultaten van dit onderzoek zullen hier besproken worden. Toekomstig bouwhistorisch onderzoek op de verdiepingen van het huis zal echter nog veel gegevens toevoegen aan de voorlopige bouwgeschiedenis in hoofdbouwfases zoals die hier wordt beschreven.

De resultaten van het onderzoek

De oudste sporen die zijn aangetroffen dateren uit de IJzertijd en wijzen op bebouwing in die periode. Op enige tientallen meters ten noorden hiervan is bij twee eerdere opgravingen² een deel van het akkercomplex, behorend bij deze bewoning, geconstateerd. Restanten van middeleeuwse houten huizen uit de vroegste periode van de stad, te verwachten op deze plaats, zijn niet gevonden. Dit is te verklaren door de latere ingraving van de kelders van het bakstenen huis, waarbij de oudere sporen verdwenen zijn.

Afb. 2 De opgravingswerkzaamheden in de kelder van het voorhuis tijdens het onderzoek in 1991 (foto: Bouwhistorische en Archeologische Dienst (BAD), 1991).

Afb. 3. De zwaar verbouwde, maar oorspronkelijk uit de bouwtijd daterende, achtergevel van het huis 'Cupenborch', gezien vanaf de platte daken van de recente achteraanbouwen (foto: BAD, 1988).

Het huis Cupenborch

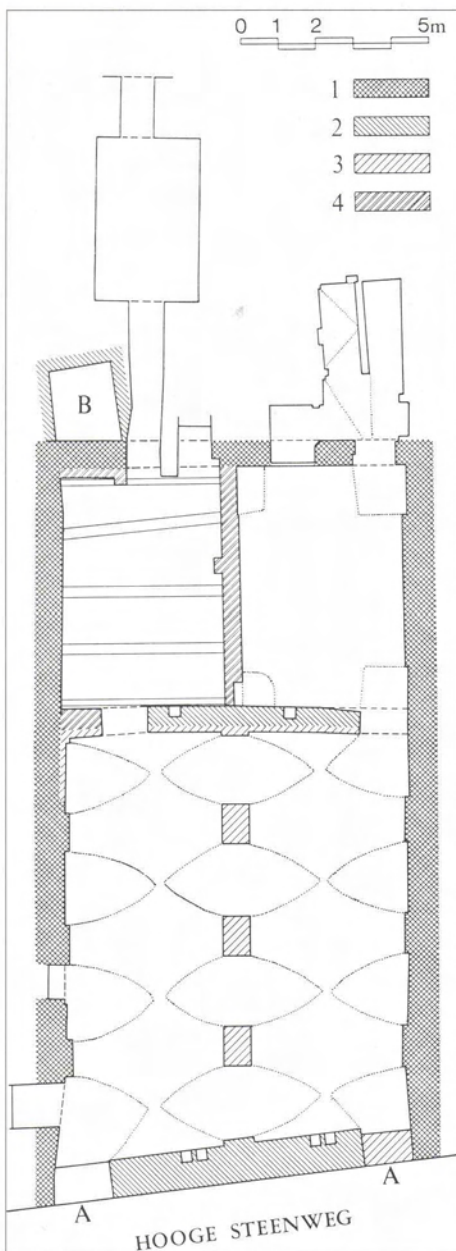
Fase 1. Het huis is zeer waarschijnlijk in het laatste kwart van de dertiende eeuw gebouwd als 'zaalhuis'. Zoals deze term al doet vermoeden bestond de begane grond uit een grote zaal, die de gehele oppervlakte van het huis besloeg. Van de opbouw van het huis in deze oudste fase weten we niet zo veel. Van dit huis zijn de zijmuren en -en dat is uniek- de achtergevel nog over de volle hoogte bewaard gebleven. De achtergevel is de enige nog resterende gevel uit deze periode in 's-Hertogenbosch. Alhoewel niet meer in de originele staat is deze gevel zeer uniek te noemen (afb.3). Deze muren konden echter boven kelderniveau nog niet onderzocht worden. Waarschijnlijk hadden de zijmuren grote spaarnissen en was de schouw tegen één van deze zijmuren gesitueerd. Van de kelder in zijn oudste vorm is iets meer bekend. De kelder, die een houten balklaag had, was gedeeltelijk boven het straatniveau gelegen. Omdat de overspan-

ning van de kelder voor de balken te breed was bevond zich in de lengte een midden-ondersteuning. Deze bestond waarschijnlijk uit houten standers (een zogenaamde

'standvink-constructie') gefundeerd op bakstenen kolommen. Van deze kolommen is er één bij het archeologisch onderzoek teruggevonden. De kelder, ongetwijfeld ook vanaf de straat toegankelijk, had toegangen in de achtergevel. Het ligt voor de hand dat de kelder een opslagfunctie heeft gehad.

Fase 2. Al snel na de bouw werd in het begin van de veertiende eeuw de kelder en waarschijnlijk het gehele huis, grondig verbouwd. Hierbij kreeg het huis een nieuwe voorgevel, waarvan het deel op kelderniveau nu nog aanwezig is. Hoe deze gevel er uitzag is onbekend. Wel weten we dat de kelder twee ruime ingangen vanaf de Hoge Steenweg kreeg. Bij deze verbouwing werd het huis opgedeeld in een voor- en achterhuis door de bouw van een zogenaamde 'brandmuur' (afb.4). Tegen deze muur zijn waarschijnlijk de stookplaatsen van de diverse vertrekken gesitueerd geweest. In zowel de voorgevel als de brandmuur bevindt zich op kelderniveau een aantal kaarsnissen. De kelder werd aanzienlijk uitgediept waarbij de bijbehorende balklaag werd verlaagd. Van deze nieuwe balklaag is nu nog steeds een gedeelte zichtbaar in de kelder van het achterhuis. Op het achtererf werd direct tegen de achtergevel een grote vierkante beerput aangelegd, waarover later meer.

Fase 3. In de vijftiende eeuw kreeg de kelder van het voorhuis de stenen gewelven die nu nog aanwezig zijn. Het zijn twee grote tongewelven, met elkaar verbonden door dwarsgewelven, ondersteund door drie bakstenen kolommen. De rechter-kelderingang vanaf de straat werd verbouwd tot een kelderlicht. Het gehele voorhuis werd grondig verbouwd en opgehoogd. Het huis kreeg

Afb. 4. Plattegrond van de kelder met de verschillende bouwfasen; 1: eind 13e eeuw; 2: eerste helft 14e eeuw; 3: midden 15e eeuw; 4: 16e eeuw of later; A: kelderingang vanaf de straat; B: de 14e eeuwse beerput (tek: R. Glaudemans, BAD, 1992).

een houtskelet-constructie met muurstijlen, sleutelstukken en korbelen. Ook werd een nieuwe kapconstructie aangebracht.⁶ Deze enorme, nog deels aanwezige constructie had vanwege de grote overspanning twee boven elkaar geplaatste kapspanten. Er mag worden aangenomen dat in deze tijd ook de nieuwe voorgevel werd gebouwd. Deze rijke, gotische trapgevel was opgebouwd uit rode baksteen afgewisseld met zandstenen 'speklagen'. Ook de versieringen, raamomlijstingen en dekstenen op de trappen waren uit zandsteen vervaardigd. Het is nog niet bekend of deze grootscheepse verbouwing vóór of na de hiervoor besproken splitsing van het huis tot stand is gekomen. In elk geval is er in 1444 al sprake van twee verschillende eigenaren.⁷ Voor de opdeling werd in het hart van het huis een tussenmuur, opgaand tot in de nok van de kap, gebouwd. Opvallend is dat de kelder niet werd opgedeeld. Deze bleef tot op de dag van vandaag bij het linkerdeel, 'Het Witte Schild', behoren.

Fase 4. Tot in de negentiende eeuw veranderde er niet veel aan de beide huizen. Wel werd de houten balklaag van de achterkelder onder 'De Hemel' vervangen door een stenen tongewelf. Ook werd een aantal kleinere keldertjes en achterbouwsels op de achterterreinen toegevoegd. Pas rond 1880 heeft in de panden een grondige modernisering plaatsgevonden. De houtskelet-constructie werd hierbij verwijderd en stucplafonds werden onder de oude balklagen aangebracht. De gotische voorgevel werd, zoals hiervoor beschreven is, wegens bouwvalligheid gesloopt en vervangen door twee lijstgevels.

Bijzondere vondsten

a. Een 14e-eeuwse beerput

Aan de achterzijde van het huis is in de veertiende eeuw, vermoedelijk in de tweede bouwphase een beerput toegevoegd. Deze put, afgedekt door een tongewelf, lijkt

sterk op beerputten die zich bevinden achter vergelijkbare huizen die aan de Hintamerstraat zijn opgegraven.⁸ Helaas is deze beerput één of meerdere malen leeggemaakt zodat van de oorspronkelijke vulling geen materiaal is achtergebleven. Het oudste materiaal dat is aangetroffen dateert uit het midden van de zestiende eeuw, het betreft hier echter een zeer dun pakket met beervulling, waar slechts enkele scherven in aangetroffen zijn. De lagen met materiaal die hierop volgen dateren uit het einde van de achttiende eeuw en de negentiende eeuw. Hieruit kan geconcludeerd worden dat in de tweede helft van de achttiende eeuw de beerput nogmaals geleegd moet zijn waarbij het onderste deel van de inhoud is blijven zitten. Dit betekent dat er op grond van het vondstmateriaal geen informatie over de status van de oorspronkelijke bewoners te verkrijgen is.

b. Het St. Jacobusbeeld

Aan de noordwestzijde van de kelder bevond zich, voor de trapingang vanaf de straat, in de vloer een aantal natuurstenen platen. Bij het lichten van deze platen bleek het de achterzijden van een tweetal bouwfragmenten te betreffen, vermoedelijk onderdelen van een laatgotische gevelbekleding. Eén van de fragmenten is voorzien van een vlak wapenschild dat waarschijnlijk beschilderd is geweest. Onder deze bouwfragmenten bevond zich een klein kuiltje waarin een middeleeuws natuurstenen beeld werd aangetroffen (afb. 5). Het beeld is opmerkelijk gaaf bewaard gebleven en vertoont sporen van beschildering. Met name de aanwezigheid van het hoofd is zeer bijzonder, aangezien dergelijke beelden bij de beeldenstorm (1566) vaak zwaar beschadigd zijn. Deze verrassende bodemvondst is vervaardigd van Baumberger kalksteen, een steensoort die wordt gewonnen in de omgeving van Münster.⁹ Op het beeld bevinden zich enige resten van polychromie, met name aan de achterzijde¹⁰. Het haar vertoont spo-

ren van verguldsel.¹⁰ De mantel is rood met een zwarte bies, de binnenzijde van de mantel is groen-grijs. De voorzijde van het beeld vertoont enige beschadigingen; zowel de beide onderarmen als de baard zijn vrijwel geheel verdwenen. De mantel wordt gesloten door een voorwerp dat de indruk wekt een Jacobusschelp te zijn. Helaas zijn de overige attributen, die in beide handen aanwezig moeten zijn geweest eveneens verdwenen. Dit maakt de identificatie enigszins problematisch. Het feit dat het personage blootshoofds en blootsvoets is uitgebeeld wijst in de richting van een apostel. Als het afgebeelde voorwerp inderdaad een Jacobusschelp voorstelt, kan het beeld geïdentificeerd worden als Jacobus Major. De verdwenen attributen zijn dan waarschijnlijk een open boek of schrifrol en een zwaard geweest. Het zwaard is een verwijzing naar de marteldood van Jacobus, die door middel van een zwaard onthoofd is. Het open boek verwijst naar de verkondiging van het evangelie. Een vergelijkbaar beeld werd in 1897/98 gevonden bij de kruispoort van Münster. Het betreft hier eveneens een beeld vervaardigd van Baumberger kalksteen. Het beeld vertoont een sterk overeenkomstige plooiwal en is eveneens voorzien van een Jacobusschelp.¹¹

Op grond van stilistische kenmerken moet het beeld gedateerd worden in de tweede helft van de veertiende of het begin van de vijftiende eeuw.

Over de herkomst van het beeld is op grond van archeologische gegevens geen informatie te verkrijgen. Vermoedelijk is het beeld in de zeventiende eeuw onder de vloer van de kelder terechtgekomen. Aannemelijk is dat het beeld na 1629 hier gedeponneerd is, het jaar waarin 's-Hertogenbosch wordt ingenomen en de katholieke eredienst verboden wordt. De katholieke kerken worden door de protestanten in gebruik genomen, waarbij vele beelden uit de kerken verdwenen zijn. Ook heeft dit gevolgen voor de kloosters binnen de stad, de kloosterlingen verlaten de stad. Diverse religieuze beelden

en andere voorwerpen zijn toen waarschijnlijk in de stad achtergebleven en zullen op diverse plaatsen terechtgekomen zijn. Het is dan ook zeer aannemelijk dat het beeld afkomstig is uit één van de vele kloosters of kerken, waar het mogelijk onderdeel uitmaakt heeft van een reeks van twaalf apostelen.

Afb. 5. Het St. Jacobusbeeld na conservering (foto: Buro voor Visuele Documentatie, 's-Hertogenbosch, 1992).

1. H.W. Boekwijt, 'Steinhäuser in 's-Hertogenbosch im 13. und 14. Jahrhundert', in: Grossmann (red), Hausbau in den Niederlanden (Bouwstenen voor oude woonhuizen in Nederland), Jahrbuch für Hausforschung, 39(Marbur, 1990)173-186.
 2. Stadsarchief 's-Hertogenbosch, aantekeningen J. Mosmans.
 3. A.F.O. van Sasse van Ysselt, De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroeger eeuwen, III('s-Hertogenbosch, 1914)548-554.
 4. De tekening van het restauratieplan is gemaakt in het atelier van J. Goossens en Zn. (Atelier voor Kerkelijke Kunst 's-Hertogenbosch) in 1881 en bevindt zich in de voorm. Bibliotheek van het Noordbrabants Genootschap (K.U.B. Tilburg), map BM 630.
 5. Ruische Poort (1980) en Gertru (1976), zie P.A.M. Zoetbrood, 'Ijzertijd en Romeinse tijd in 's-Hertogenbosch en omgeving', in: H.L. Janssen, red., Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch (1983)40-52.
 6. Een opmetingstekening van de kapconstructie is bewaard gebleven bij het in 1881 gemaakte restauratieplan, zie noot 4.
 7. Als noot 3.
 8. Onderzoek St. Janskerkhof (1984), publikatie in voorbereiding, zal verschijnen in Kroniek Bouwhistorisch en Archeologisch Onderzoek, deel 2, 1993.
 9. Determinatie drs W. Haakma Wagenaar, Centraal Laboratorium, Amsterdam.
 10. De conservering van de polychromie is uitgevoerd door drs W. Haakma Wagenaar, Centraal Laboratorium, Amsterdam.
 11. Met dank aan drs T.G.M. Graas die ons op deze parallel attendeerde.
- Meier, Die Skulpturen, Band I, Das Landesmuseum der Provinz Westfalen in Münster (Berlin, 1914)18.